

UNİVERSAL ONLUQ TƏSNİFAT (UOT) VƏ KİTABXANA- BİBLİOQRAFIYA TƏSNİFATLARININ (KBT) KÖMƏKÇİ CƏDVƏLLƏRİNİN QISA MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Müstəqillik şəraitində respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafı, Azərbaycan xalqının elmi-texniki və mənəvi potensialının güclənməsi, milli mədəniyyətimizin hərtərəfli tərəqqisi üçün geniş imkanlar açılmışdır.

Cəmiyyətin mühüm mədəni təsisatı, mədəni sərvəti və informasiya bazası olan kitabxanalar müasir dövrdə olduqca mürəkkəb sosial funksiyaları yerinə yetirməklə əhalinin mütləq mədəniyyətinin formalaşmasına səmərəli təsir göstərirlər.

Müasir dövrdə heç bir cəmiyyətdə elm, texnika və mədəniyyətin inkişafı kitabxana-informasiya sərvətlərindən səmərəli istifadə edilmədən mümkün ola bilməz.

“Kitabxana işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda göstərilir ki, “Kitabxana - elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli ictimai istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən sosial institutdur” (1).

Kitabxanalarda fondun tərkibini müxtəlif cəhətlərdən açma tələbi əsasən, oxucu sorğularının müxtəlifliyindən və məqsəd istiqamətlərindən irəli gəlir. Ona görə də, kitabxanalarda müxtəlif növ kataloqlar yaradılır. Bu kataloqlar içərisində sistemli kataloq mühüm yer tutur.

Kitabxanalarda kitabların sistemləşdirilməsi, yəni onların müəyyən bilik sahələri üzrə qruplaşdırılması kitabxana təsnifatı əsasında aparılır. Kitabxana təsnifatı elmlər təsnifatına əsaslanır, çünki burada elmlərin bölgüsü və ardıcılığı faktiki səviyyəyə

uyğun olaraq verilir. Elmlərin ardıcılığı, onların hüdudu və digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi elmlər təsnifatı əsasında müəyyən edilir.

Kitabxana təsnifatının fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri – hər bir şöbə üçün müəyyən bir yer ayrılmasından, yəni şöbələrin xətti sırada yerləşdirilməsinin vacib olmasından ibarətdir. Çoxlu bilik sahələri və elmin ayrı-ayrı məsələləri bir-biri ilə sıx əlaqədardır.

Kitabxana təsnifatı sxeminin təcürbi vəzifəsi onun elə tərtib edilməsini tələb edir ki, kitabxanaçının gündəlik işində sxemdən əlverişli istifadə etməyi təmin etmiş olur. Bu məqsədlə, adətən, sxemləri çap olunmuş cədvəllər şəklində nəşr edirlər. Bunlar iki hissədən ibarət olur: əsas cədvəllər və təyinedici cədvəllər (nümunəvi bölgülər). “Əsas cədvəllər rubrikalardan ibarətdir ki, onların da hər biri kitabxana təsnifatı sxeminin bölmələrindən birini təşkil edir. Bu rubrikalara uyğun olaraq sistemli kataloqda şöbələr, yarımşöbələr və bölmələr əmələ gəlir. Bütün rubrikalar cədvəllərdə məntiqi ardıcılıqla verilir” (3).

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəlindən başlayaraq dünya kitabxanalarında əsasən Universal Onluq Təsnifat sistemi tətbiq edilmişdir. XX əsrin ikinci yarısında isə keçmiş SSRİ məkanında, bir sıra sosialist ölkələrində kitabxanalar Kitabxana-Biblioqrafiya Təsnifat cədvəlləri əsasında işləmişlər və bu proses indi də Rusiya, MDB ölkələri, o cümlədən Azərbaycan kitabxanalarında davam etməkdədir.

UOT və KBT cədvəlləri arasındakı fərqli cəhətlər özünü bu təsnifat sistemlərinin ümumi quruluşu ilə yanaşı, xüsusən hər iki təsnifatda istifadə edilən köməkçi cədvəllərdə də göstərir.

Əgər əsas anlayışlar cədvəlləri bu və ya digər sənədin təsnifləşdirilməsi prosesində onun məzmun əlamətini elmi baxımdan açıb, müvafiq təsnifat cədvəllərindən məzmun indeksini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilirsə, köməkçi cədvəllər isə sənədin digər əlamətlərinin, o cümlədən nəşr formasının, xronoloji çərçivəsinin, nəşr dilinin, coğrafi məzmununun digər xüsusiyyətlərinin aşkar edilib müvafiq

qaydada təsnifləşdirilməsi və indeksləşdirilməsi üçün istifadə edilir.

Universal Onluq Təsnifatda köməkçi cədvəllər *ümumi* və *xüsusi* təyinedicilərdir. Kitabxanalarda əsasən ümumi təyinedicilərdən istifadə edilir. Bu təyinedicilər bütün sənədlərə xas olan əlamətləri indeksləşdirmək üçün istifadə edilir.

UOT-da hər bir ümumi təyinedicinin öz işarəsi var. Bu işarələrin hər biri məzmun indekslərini qarışdırmamaq üçün özünəməxsus riyazi rəqəmlər və başqa işarələrdən ibarətdir.

Bu işarələr aşağıdakılardır:

1. **Forma** təyinedicilərinin işarəsi mötərizə içərisində sıfır işarəsi ilə başlanan rəqəmlərdir. Məsələn: (03) Ensiklopediyalar. Məlumat kitabları; (05) Dövri nəşrlər; (07) Dərslilər və dərs vəsaitləri; (09) Tarixi və mənbəşünaslıq xarakteri daşıyan sənədlər və s. (4).

2. **Dil** təyinedicilərinin işarəsi bərabərlik xətti ilə başlanan rəqəmlərdən ibarətdir. Məsələn: =82 Rus dili; =20 İngilis dili; =943.62 Azərbaycan dili və s.

“Riyaziyyata dair ingilis dilində məlumat kitabı”nın indeksi UOT təsnifatı üzrə belə olmalıdır: 51(031)=20; burada Riyaziyyat – 51, məlumat kitabı – (031), İngilis dili isə - =20 indeksləridir.

3. **Xalqlar və ya etnik** təyinedicilər işarələrin mötərizəyə alınmasından yararır. Məsələn: (=82); (=20) və s.

Məsələn, UOT-da Azərbaycan dilinin indeksi =943.62 olduğu halda Azərbaycan xalqının indeksi həmin indeksin mötərizəyə alınmasından yararır. Yəni – (=943.62). Deməli “Azərbaycanda bədii keramika” kitabının indeksi belə olmalıdır: 738(=943.62). Burada 738 – bədii keramika, (=943.62) işarəsi isə Azərbaycan xalqının UOT-dakı indeksidir. (4).

4. **Coğrafi** təyinedicilərin işarələri mötərizə içərisindəki rəqəmlərdən ibarətdir. Məsələn: (4) - Avropa, (5) - Asiya, (6) - Afrika, (479.24) - Azərbaycan və s. (4)

5. **Zaman** təyinediciləri (xronoloji təyinedicilər) dırnaq içərisində yazılan rəqəmlərdən ibarət olur. Məsələn: Bizim eramıza

qədərki dövr – “ - ”; Bizim era - “+”; əsrlər: “XII”, “XIII”, “XX” və s.

Daha sonra burada illər, aylar, fəsilələr və s. xronoloji anlayışların indeksləri verilmişdir. Məsələn, “Azərbaycan antik dövrdə” kitabının tam indeksi belə olmalıdır: (479.24) “-”

6. **Nöqteyi - nəzər** təyinediciləri nöqtə və sifrla başlanan rəqəmlərdən alınır. Məsələn: Nəzəri baxımdan – .001; İqtisadi baxımdan - 003.1 və s.

Məsələn “İqtisadi nəzəriyyə” kitabının indeksi belə olmalıdır: 3.003.

Burada - 3 iqtisadiyyat, .003 işarəsi isə nəzəriyyə anlayışını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, UOT cədvəllərində yuxarıda göstərilən ümumi təyinedicilərdən əlavə bir sıra xüsusi təyinedicilər də vardır ki, bunların ümumi miqdarı 2 minə qədərdir, məsələn, şəxsi təyinediciləri, materiallar təyinediciləri, əlifba təyinediciləri və s. Lakin, bunlar yalnız ayrı-ayrı şöbələrin daxilində istifadə edilir və UOT-un bütün şöbələrinə aid edilmir. Bundan əlavə, həmin təyinedicilər əsasən elmi-texniki informasiya orqanlarında istifadə edilir. Kitabxanalarda ədəbiyyatı təsnifləşdirərkən demək olar ki, bu təyinedicilərdən istifadə edilmir.

UOT cədvəllərindəki mövcud təyinedicilər, yəni köməkçi cədvəllər sisteminin KBT cədvəllərinin quruluşu ilə elə bir oxşarlığı yoxdur. Kitabxana-bibliografiya təsnifatında köməkçi cədvəllər tamamilə başqa qaydada tərtib edilmişdir. KBT-də köməkçi cədvəllər UOT-da olduğu kimi təyinedicilər deyil, “**nümunəvi bölgülər**” adlanır. (2, s.295). KBT-də *ümumi* nümunəvi bölgülər, *ərəzi* nümunəvi bölgüləri və yalnız bir şöbə daxilində tətbiq edilən *xüsusi* nümunəvi bölgülər vardır.

KBT-nin tam variantındakı əsas anlayışlar cədvəlində olduğu kimi, bu təsnifat sisteminin köməkçi cədvəllərində də rus əlifbası işarələrindən istifadə edilmişdir. Belə ki, ümumi nümunəvi bölgülərdə Rus (kiril) qrafikası ilə işarələnmiş aşağıdakı ümumi nümunəvi bölgülər vardır:

6 Qanunvericilik materialları

в Elmin fəlsəfi məsələləri
г Elmin və ya mövzunun tarixi
e/н Elmin təşkili və s.

- я 1 Biblioqrafik vəsaitlər
- я 2 Məlumat nəşrləri
- я 5 Dövri nəşrlər
- я 7 Tədris materialları
- я 9 Kütləvi nəşrlər və s. (2, s.295-300)

Beləliklə, KBT- nin ümumi nümunəvi bölgüləri bir növ UOT- un ümumi forma təyinedicilərinə bənzəyir. Lakin, burada bütün anlayışlar UOT-dan fərqli olaraq 10 bölməyə deyil, 20 bölməyə ayrılmışdır. Bölgülərin belə geniş verilməsi, şübhəsiz ki, sənədlərin daha dəqiq təsnifləşdirilməsinə imkan yaradır.

KBT- də dəqiq işlənmiş köməkçi cədvəllərdən biri də yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “Ərazi nümunəvi bölgüləri”dir. Bu nümunəvi bölgülər özündə dünyanın coğrafi xəritəsini əhatə edir. Burada keçən əsrin 70-ci illərində dünyanın coğrafi məkanının təsnifatı verilir və onların indeksləri göstərilir. Burada əsas bölgülər aşağıdakılardır:

- (0) Bütün ölkələr
- (2) SSRİ
- (3) Xarici ölkələr bütövlükdə
- (4) Avropa
- (5) Asiya
- (6) Afrika
- (7) Amerika
- (8) Avstraliya. Arktika. Antarktida.
- (9) Okeanlar və dənizlər (2, s.300-310).

Azərbaycan Respublikasının indeksi – 2(A). Bu təsnifat sistemi SSRİ dövründə tərtib edildiyindən burada:

2 – SSRİ

(A)- Azərbaycandır.

KBT-nin ərazi nümunəvi bölgülərində hər bir bölgü daxilində anlayışlar, daha doğrusu ölkələr Rus əlifba sırası ilə düzülüşlər.

Məsələn, Asiya (05) ərazi bölgüləri Rus dilindəki adlarına görə əlifba sırası ilə düzülüşlər:

(5 АФ) – Əfqanıstan

(5 Бан) – Banqladeş və s. (2, s.304-305)

UOT cədvəllərindən fərqli olaraq, KBT-də xüsusi təyinedicilər bilavasitə hər bir şöbənin əvvəlində verilmiş və yalnız həmin şöbəyə dair sənədləri təsnifləşdirdikdə istifadə edilə bilər. UOT-dan fərqli olaraq onların özünəməxsus müstəqil indeksləri yoxdur. Onlar bilavasitə məzmun indekslərinə birləşirlər.

Məsələn, KBT-nin kütləvi kitabxanalar üçün tərtib edilmiş cədvəllərinin “3 - Texnika” şöbəsində aşağıdakı xüsusi nümunəvi bölgülər vardır:

- 1 Nəzəri əsasları. Tədqiqatlar.
- 2 Layihələşdirmə.
- 3 Xammal. Materiallar və s. (2, s.56-60).

UOT-dan fərqli olaraq KBT-nin hər bir xüsusi nümunəvi bölgüsünün məzmunu açılmış, müvafiq indeksin məzmun baxımından hansı sənədlərə aid edilməsi aydınlaşdırılmışdır. Bu xüsusiyyət KBT-də xüsusi nümunəvi bölgülərin UOT-dakı təyinedicilərə nisbətən daha təkmil olmasını göstərir.

Məsələn, KBT-nin “3 - Texnika” şöbəsində xüsusi nümunəvi bölgüdə – 4 (sənaye müəssisələri) bölgüsündə aşağıdakı izahat verilir:

- 4 Sənaye müəssisələri.

Zavodlar, fabriklər, kombinatlar, sexlər, şöbələr, zavod laboratoriyaları, enerji, nəqliyyat, alətlər təsərrüfatı, anbarlar, qaldırıcı-nəqliyyat və sanitariya-texniki avadanlıq.

KBT-də UOT cədvəllərindən fərqli olaraq hər bir şöbənin məzmununa dair geniş izahat verilir və həmin şöbəyə məzmun baxımından hansı sənədlərin (kitabların) daxil edilməsi aydınlaşdırılır, həmin şöbənin KBT-nin digər şöbələri ilə əlaqələri açıqlanır.

KBT-də köməkçi cədvəllərin UOT-dan fərqli cəhəti və eyni zamanda nöqsanlı sahəsi ondan ibarətdir ki, burada rəqəmlərlə yanaşı kiril əlifbasından da istifadə edilmişdir. Bu da müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən keçmiş SSRİ respublikalarında və ümumiyyətlə kiril əlifbası tətbiq edilməyən ölkələrdə onun istifadəsini qeyri-mümkün edir.

UOT-da və KBT-də bir sıra hallarda riyazi rəqəmlər tamamilə eynidir. Məsələn:

UOT-da:

Dövri nəşrlər- (05)

Dərs vəsaitləri- (07)

KBT-də:

(Я5)

(Я7)

Belə oxşarlıq UOT-da mövcud coğrafi təyinedicilərlə KBT-dəki ərazi nümunəvi bölgülər arasında da özünü göstərir:

UOT:

Bütün ölkələr (100)

Avropa – (4)

Asiya – (5)

Afrika – (6)

Amerika – (7)

Okeaniya- (9)

KBT:

Bütün ölkələr – (0)

Avropa - (4)

Asiya- (5)

Afrika- (6)

Amerika- (7)

Okeanlar və dənizlər –

(9)

UOT və KBT cədvəllərinin hər iksindəki yardımçı cədvəllər sisteminə “Əlifba-predmet göstəriciləri” də daxildir. Məlum olduğu kimi, təsnifat cədvəllərində bölgülərin məntiqi ardıcılığına baxmayaraq kitabxanaçı onlardan istifadə edərkən bəzən konkret bölgünü axtarıb tapmaqda çətinlik çəkir. Kitabxanaçıya cədvəllərdən baş çıxarmasını asanlaşdırmaq üçün, onlara, bir qayda olaraq, əlifba-predmet göstəricisi əlavə olunur. Cədvəllərin bütün bölgüləri, habelə onların məzmununa aid olan mühüm predmet və anlayışlar onda ümumi əlifba qaydası ilə yerləşir və hər adın qarşısında cədvəlin müvafiq bölgüsünün indeksi göstərilir. Əgər həmin predmet bir neçə bölgüyə dəlalət edirsə, bütün bu bölgülərin indeksi gətirilir (onların hər birində predmetin hansı aspektdə nəzərdən keçirilməsi göstərilməklə). Məsələn, vilayət kitabxanaları üçün UOT cədvəllərində predmet göstərici rubrikası verilir:

Arxeoqrafiya - 902.93

Arxeologiya - 902.6

Arxivşünaslıq- 902.93

KBT-nin kütləvi kitabxanalar cədvəllərində “Avtomatlaşdırma” anlayışı aşağıdakı aspektlərdə açılır:

Avtomatlaşdırma:

Kitabxana proseslərinin – 78.38

İstehsalatda – 39.965

Kənd təsərrüfatında – 40.7 və s. (15, s.313).

İstər UOT-da və istərsə də, KBT-də əlifba-predmet göstəriciləri ümumi metodikaya əsaslanır və onlar müvafiq təsnifat cədvəllərinin struktur quruluşuna uyğunlaşdırılmışdır.

UOT və KBT cədvəllərində mövcud köməkçi cədvəllərin müqayisəli təhlilini yekunlaşdırarkən qeyd etmək lazımdır ki, UOT cədvəlləri KBT-yə nisbətən daha təkmil və təcrübi cəhətdən məqsədyönlü tərtib edilmişdir. Burada tətbiq edilən çoxsaylı ümumi və xüsusi təyinedicilər təsnifləşdirmə və indeksləşdirmə prosesində hər bir sənədin bütün əlamətlərini hərtərəfli açmaq və tələbatçılara operativ şəkildə çatdırmaq imkanı verir.

UOT sisteminin köməkçi cədvəllərində riyazi rəqəmlər və digər riyazi işarələrdən istifadə edilməsi kitabxanalarda təsnifləşdirmə işlərinin kompüterləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açır və bu işi asanlıqla həyata keçirməyə şərait yaradır. Bundan əlavə UOT cədvəllərində 2 mindən artıq xüsusi təyinedicilərin mövcudluğu bu təsnifat sisteminin kitabxanalarla yanaşı informasiya müəssisələrində də tətbiq edilməsini mümkün edir. Müasir dövrdə kitabxanaların informasiya funksiyalarının genişlənməsi mühtində bunun son dərəcə əhəmiyyətli olması şübhə doğurmur.

KBT sistemində isə köməkçi cədvəllər UOT cədvəllərində olduğu kimi geniş funksiyalara malik deyillər. Bu cədvəllər sistemində əsasən kiril əlifbasının tətbiqi onun dünya miqyasında istifadə edilməsini məhdudlaşdırır və bu cədvəllərin köməyi ilə dünya informasiya məkanına daxil olub sənəd və informasiya mübadiləsini təşkil etmək üçün ciddi problemlər yaradır. Beləliklə, tanınmış Rusiya kitabxanaşünası V.Y.Eydelmanın qeyd etdiyi kimi, “Dünya tədqiqatçılarının fikrinə əsaslanaraq təsdiq etmək olar ki, UOT iyerarxiya sistemi kimi sənədlərin məzmununu təbii

dildən informasiya axtarışı dilinə çox böyük dəqiqliklə çevirmək üçün daha əlverişlidir” (5, s.185).

ƏDƏBİYYAT

1. *Kitabxana işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Azərbaycan.-1999.- 14 mart.*
2. *Библиотечно-библиографическая классификация: Таблицы для массовых библиотек.-Изд.2-ое.-М.: Книга,1986.-540 с.*
3. *Систематический каталог.-М.,1990.-175 с.*
4. *Универсальная десятичная классификация: Таблицы на русском языке: В двух томах.-М.,1974.*
5. *Эйдельман Б. Библиотечная классификация и систематический каталог.-М.: Книга,1973.-311 с.*

Вафа Мамедова

КРАТКАЯ СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ТАБЛИЦ УДК И ББК РЕЗЮМЕ

В статье дана краткая сравнительная характеристика вспомогательных таблиц Универсальной десятичной классификации (УДК) и Библиотечно-библиографической классификации (ББК), используемые в библиотеках республики в настоящее время и сформулирован ряд аналогичных и отличающихся особенностей данных классификационных систем.